

२.१ प्रास्ताविक -

भूगोलाचे शास्त्रेय जीवनातील महत्त्व स्पष्ट वेळे आहे. माध्यमिक शास्त्रेमध्ये भूगोलाचे महत्त्व, भूगोल विषयाचा अभ्यासक्रम कशाप्रकारे राबविता जातो, भूगोल व सामाजिक जीवन या संबंधी सीवस्तर स्पष्टीकरण वेळे आहे.

माध्यमिक शास्त्रेमध्ये महाराष्ट्र राज्य पाठ्य पुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ पुणे यांची पाठ्यपुस्तके राबविता जातात.

भूगोल विषयाची व्याप्ती अमर्याद आहे. भूगोल या विषयाच्या ज्ञानाला सीमा नाही. तो अनंतर असा आहे. त्यामुळे या विषयाचे विक्रीही ज्ञान मिळविले तरी ते पुरेसे होत नाही. दररोज नवीन नवीन शोध लागत आहेत. नवीन नवीन माहिती उपलब्ध होत आहे. आणि नवीन नवीन घडामोडी घडत आहेत, हे खाद्या गोष्टीसंबंधीं अमुक पुस्तके वाचली म्हणजे संपले असे कधीच होत नाही. नेहमीच अधिक माहिती कोठे मिळेल या तमासात राहावे लागते. पुस्तके वाचून शब्दा मिळवून ठेवलेल्या ज्ञानावरच अवलंबून राहिल्यास या विषयाची पूर्ण तयारी करता येत नाही. भूगोलाच्या शिक्षकाला नेहमी वर्तमानपत्रे, मासिके, इतर कांही लेख यांचे काळजीपूर्वक वाचन करावे लागते.

भूगोल आकर्षक पध्दतीने शिक्षकाच्या म्हाणजे शिक्षकाने नकाशे वापरले पाहिजेत मुलांकडून नकाशे काढून भरून घेतले पाहिजेत, चित्रे जमवून मिळवून त्याचा वर्गीत उपयोग केला पाहिजे. मुलांना सवलीना नेऊन शोते, पिणे, जरण्ये, नद्या भरती ओढोटी, बाजार दळणावळणाची साधने इत्यादि भौगोलीक घडामोडी प्रत्यक्ष दाखविल्या पाहिजेत, तसेच पर्जन्यमापन उष्णता-मापन इत्यादि गोष्टी प्रयोगांनी करून घेतल्या पाहिजेत, भूगोल शिक्षकाना

शिक्षकाने अधिक कष्ट घवावे लागते, म्हणजे अध्यापनयोग्य होईल असे अभ्यासकास वाटते. प्रकरण दोन मध्ये अभ्यासकाने अनेक मान्यवर लेखकांचे मराठी इंग्रजी पुस्तकातील भूगोलाबद्दल विचार प्रकट केले आहेत.

भूगोल विषयाबद्दल असे म्हटले जाते की

"Geography is extremely varied and versantile subject. It can touch upon any topic that contributes to the nature of places analysing. Their pattern and the effect that may produce. This variety means geography shares common frontiers with the subject."...1

आंतरराष्ट्रीय सामजस्याची जाणीव होणे फेअरग्रीव्हच्यामते.

The function of Geography in school is to train the future citizens to imagine accurately the conditions of great world stage and so help them to think samely about political and social problems in the world around...2

पाठ्यपुस्तकाचा मुख्य हेतू विद्यार्थ्यांस अध्ययन करण्यास तयार करणे हा असल्याने पाठ्य पुस्तकास

" The teacher in print " असे म्हणतात. ... ३

ऑक्सफोर्ड शब्दकोशांमध्ये पाठ्यपुस्तकाची व्याख्या अशी आहे.

"Manual of instruction standard book in a
branch of study" ... 4

स्तो.

"Text book are substitutes for the originals ... 5

२.१ भूगोलाचा अभ्यासक्रम -

शास्त्रेय अभ्यासक्रमात मातृभाषा, राष्ट्रभाषा, इंग्रजी, इतिहास, ना.शास्त्र, सायन्स गाणित इत्यादीं स्वस्माचे विषय दिले असून या सर्व विषयांच्या उत्तरेडित भूगोल या नावावाली भूगोल विषय श्ने ७ या इयत्तासाठी सध्या कोणत्या भूमिकेवस्तु अंतर्भूत करण्यात आला आहे. या बद्दल १९६८ साली महाराष्ट्र शासनाने प्रसिध्द केलेल्या इयत्ता १ ते ७ च्या सुधारित अभ्यासक्रमाच्या पुस्तिकेत निवेदन केले आहे.

समाजशास्त्राचा संकीलित अभ्यासक्रम असावा कीं, इतिहास, भूगोल व नागरिक शास्त्र अला स्वतंत्र विषयकार अभ्यासक्रम असावा. या संबंधी समितीला परीक्षण करावयात सांगण्यात आले होते. हा प्रश्न वादात्मक आहे. कारण तात्विक भूमिकेवस्तु पाहिले तर समाजशास्त्राचा अभ्यासक्रम संकीलित असावा या मताला पुष्टी मिळते तर इतिहास व भूगोल या विषयाचे किमान ज्ञान मुलांना मिळण्यासाठी हा विषय वर्गात शिक्षाविषयाचा व्यवहारिक दृष्टीकोन विचारात घेतल्यास इतिहास

भूगोल हे विषय स्वतंत्रपणे शिक्षाकरीले जावेत या मताला दुजोरा मिळो. बरे गेल्या कांही वर्षापासून समाजशास्त्र या सदराखाली इतिहास व भूगोल हे संकीर्णतरीतीने शिक्षाकरीले जावेत असे शासनाच्या अभ्यासक्रमात नमूद केलेले अस्तित्ना सुध्दा यत्कीपतही बदल न करता इतिहास व भूगोल हे विषय स्वतंत्ररीतीने शिक्षाकरीण्याची पध्दती सतत चालू ठेवण्यात आली आहे. भूतकाळाची उज्वळ परंपरा लाभलेल्या आपल्या देशामध्ये शासनेय अभ्यासक्रमात इतिहास हा एक स्वतंत्र विषय असणे आवश्यक आहे. असाही आग्रह धरण्यात आला होता. शिक्षायाय समाजशास्त्र संकीर्णतरीतीने शिक्षाकरीण्यासाठी अत्यावश्यक अज्ञान-या संदर्भ साहित्याचा वेधे संपूर्ण अभाव आहे. म्हणून समितीने इतिहास व भूगोल हे विषय स्वतंत्रपणे शिक्षाकरीण्यातच विहित आहे असे मत प्रतिपादन केले व या विषयाची स्वतंत्र अभ्यासक्रम तयार केले.

"अभ्यासक्रम समितीने तयार केलेल्या अभ्यासक्रमाचा अंतिम मसुदा शासनाने ११ मे १९६६ रोजी मंजूर केला". २९ जून १९६६ रोजी शिक्षणा महामंडळाने केलेल्या शिक्षारक्षितेतील महत्वाच्या बाबी पुढील प्रमाणे

- अ) कनिष्ठ प्रास्ताविक स्तर (इयत्ता १-४) तिसरा विषय "समाजशास्त्र (जिंवा इतिहास भूगोल आणि नागरिकशास्त्र)" असा दिलेला आहे. पुढे असे म्हटले आहे की, "समीतीने त्या परिसराचा अभ्यास हा प्रारंभी अनौपचारिकरित्या असावा आणि त्या दृष्टीने बालकास त्याच्या निकटवर्ती सामाजिक व भौतिक परिसराचे निरीक्षण करता यावे आणि निरीक्षण केलेल्या विषयावर त्यास विचार प्रकट करता यावेत यासंबंधी अभ्यासात तरतूद असावी इयत्ता ३ री मध्ये परिसर व समुपेयताची परिस्थिती यांच्या अभ्यासातूनच समाजशास्त्र व शास्त्र या विषयाच्या

नियमित अध्ययनास सुरुवात व्हावी" १

भूगोलाचे स्थान -

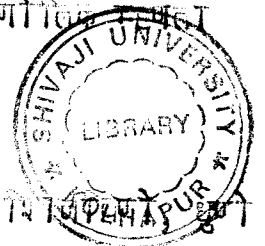
भूगोल व इतिहास या दोन्ही विषयाचा शास्त्रशुद्धता सामाजिक अभ्यास करावयाचा असेल तर एकाच भूविभागाचा भूगोल व त्याच भूविभागाचा इतिहास यांचा अभ्यास एकाच इयत्तेत करणे योग्य म्हणता येईल. हा खरोखरच यांचा अभ्यास एकाच इयत्तेत करणे योग्य म्हणता येईल हा खरोखरीचा "सामाजिक अभ्यास म्हणजे भूगोलाच्या रंगमंचावर झालेले इतिहासातील नाट्य अभ्यासणे होय." . . . २

साठ वर्षांपूर्वी जुन्या मुंबई राज्यातील मराठी भागाचा भूगोल व त्याच्याजोडीला ज्ञानेश्वर शिवाजीचा इतिहास चौथिला होता अर्थात त्याकाळी शैक्षणिक उद्दष्टे साधने मर्यादित होती, असा त-हेचा सामाजिक अभ्यास (इतिहास व भूगोल बहुतांशी गोष्टीसम व प्रवासात्मक)

इयत्ता २,३,४,५ या इयत्तांना (भूगोल पाठ्यवस्तू अनुक्रमे तालुका जिल्हा राज्य व भारत) निवृत्त करणे विद्यार्थ्यांच्या परितराच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने योग्य ठरेल मात्र त्यासाठी मानसशास्त्रीय धोरणानुसार संशोधनपूर्वक नवीन पुस्तके व संदर्भ पुस्तके तयार करणे जरूर आहे.

सध्या महाराष्ट्रात प्रचलित असलेले अभ्यासक्रमात पहिली व दुसरी या इयत्तांना भूगोल विषय स्वतंत्र नाही. भूगोलाची पाठ्यवस्तू "सामुदायिक जीवन" या विषयाच्या पोट्यात समाविष्ट केला आहे, त्या ठिकाणी "नैसर्गिक परितर" या विषयाखाली तीन विद्यार्थारांत भौगोलिक अभ्यास येईल असा अभ्यासक्रम दिला आहे.

SHIVAJI UNIVERSITY
LIBRARY
KOLHAPUR

१) विद्यार्थारा (जीवनावश्यक गरजा) - पिके जन्म शिवजी

वनस्पतीची वाढ जादींसाठी पाण्याचा उपयोग.

२) विचारधारा (वनस्पती व प्राणी यांचे जीवन मानवी जीवनाला उपयोगी पडते. -

- १) वनस्पती तंतू, सरपणा व लाकूड देतात.
- २) वनस्पती धान्य व इतर खाद्य पदार्थ देतात.
- ३) प्राणी दूध व इतर खाद्य पदार्थ देतात.
- ४) प्राण्यांचा वाहतूकीसाठी उपयोग होतो.
- ५) प्राण्यांची कातडी व हाडे उपयोगी असतात.

३) विचारधारा (आपल्या गावाचा अथवा शहराचा विकास अभ्यास)

- १) जमीनीचे स्वरूप.
- २) गावातील पिढीवरील, तळी, जोटे, देवळे, शाळा, दवाखाना व बाजार पेठ यांची ठिकाणे.
- ३) स्थानिक कारभाराचे ठिकाण ग्रामपंचायत, पंचायत समिती नगरपालिका कार्यालय.
- ४) पिके व लोकांचे उद्योग धंदे.
- ५) आपल्या गावाचे व रभोवतालच्या ठिकाणांचे ऐतिहासिक महत्त्व.

इयत्ता ३ री पासून भूगोल ह्या विषयाचा अभ्यासक्रम स्वतंत्र दिवस असला तरी सामुदायिक जीवन या विषयात इयत्ता ३ व ४ यांच्या- साठी योग्य वाढीसाठी आडार हा भाग आणि सुचविलेले दोन्ही व्यवसाय भौगोलिक स्वरूपाचे आहेत. इयत्ता ५ चीचा सर्वच भाग "आसरा" शीर्षकाखाली व तत्संबंधी व्यवसाय हा सारा भूगोल विषयाचाच भाग आहे. "भूगोल" या विषयाच्या अभ्यासक्रमात तिसरीसाठी जिल्हा चौथीसाठी व पाचवीसाठी भारत, सातवीसाठी शेजारचे देश, व कांही

भारताशी संबंधित असणारे देश असा सांगितला असून प्रत्येक इयत्तेत प्रात्यक्षिक निरीक्षण कार्य सांगितले आहेच. चौथी-पाचवीमध्ये हवामानाचे घटक, सहावीत पृथ्वीची सामान्य माहिती व सातवीत जगातील सात नैसर्गिक विभागाचा अभ्यास सुचविला आहे. नकाशा व जाकाशादर्शन हा भाग सातही इयत्तात कमी अधिक प्रमाणात आहे.

तहान विद्यार्थ्यांच्या मानसशास्त्रीय वाढीचा दृष्टीब घेऊन १ ते ७ इयत्तांत आश्चर्य व उपयोगिता या सूत्रानुसार गोष्टीसम व माहिती-स्वरूप असा हा अभ्यासक्रम आहे. मुलांना खेळ व प्रवास यांची आवड व कांहीतरी करून दाखविण्याची हीच नैसर्गिकरूपे असतेच या प्रवृत्तीना भरपूर वाव देणारा भूगोलाचा अभ्यासक्रम १ ते ७ इयत्ता अखेर आहे. तार्किकता म्हणजे कारणपरंपरायांच्या अनुरोधाने प्रौढ विद्यार्थी भूगोलाचा अभ्यास करू शकतील याच दृष्टीने इयत्ता ८ ते १० अखेरचा भूगोलाचा अभ्यासक्रम आखलेला आहे.

जागतिक भूगोलातील वस्तुस्थितीचे ज्ञान किंवा माहिती (पृथ्वीवरील सर्व उंचातील देशा, महासागर) इयत्ता ८ व ९ मध्ये पूर्वीच्या जुन्या अभ्यासक्रमात होती ती सध्याच्या अभ्यासक्रमातून वगळण्यात आली आहे. आजचा विद्यार्थी पूर्वीच्या मानाने रॉडओ, वृत्तफळे यामुळे बद्धुत असला तरी त्याची जगाची भौगोलिक माहिती फारच तुटपुंजी असल्यामुळे तो "दैनंदिन भूगोल" प्रभावीपणे जगू शकत नाही. म्हणजे समजु शकत नाही. त्यासाठी ८ वीत आशिया व युरोप आणि नववीत दोन्ही अमेरिका, आफ्रिका व ऑस्ट्रेलिया यांचा माहिती (फॅक्ट) यांचा पूर्ण अभ्यास होणे आवश्यक आहे हा अभ्यास औपचारिकरित्या म्हणजे पाठ्यपुस्तकातून होणे शक्य नसल्यास अनौपचारिकरूपे करणे अत्यावश्यक आहे.

व्याख्या, तत्त्वे, संबोध -

भूगोल विषयात प्राकृतिक व मानवी भूगोल महत्त्वाचा असला तरी खगोल शास्त्रातील सूर्य, चंद्र आणि भूशास्त्रातील विविध खडक व खनिजे यांचाही अभ्यास अभिप्रेत आहे. त्याचप्रमाणे हवामान शास्त्रातील अनेक घटनांचा अभ्यास करावा लागतो. अशा अनेक गोष्टींच्या व्याख्या कल्पना आणि संबोध भूगोलाच्या अभ्यासात आवश्यक आहेत. दिव्याआड काठी आली की, काठीची छाया पडते. सूर्य, व चंद्र यांच्या दरम्यान पृथ्वीची छाया चंद्राच्या बाजूला पडते या छायेचे दोन प्रकार.

१) छाया.

२) उपछाया, चंद्र या छायेत आला की, पृथ्वीवरून दिसनाला होतो.

त्यात चंद्रग्रहण म्हणतात. अशा घटनात्मक व्याख्या आहेत. पर्जन्य मानानुसार पिकांची लावणी करावी लागते. जास्त पावसाचे पाणी शोतात साठवून ठेवता आलेतर तेथील चांगल्या खिखलमय शोतात भाताची रोपे लावता येतात अशी तत्त्वे समजून घेणे आवश्यक, नदीचा प्रवाह उंचावरून खाली पडतो त्यासधबधबा म्हणतात. असे संबोध भूगोलाचे अभ्यासात महत्त्वाचे असतात. खनिजांची खाणा हा संबोध वसा समजावून देणार ते विद्यार्थ्यांच्या वयोगटावर अवलंबून राहिल भूगोलातील व्याख्या, तत्त्वे व संबोध जुन्या काळी घोळमट्टी करून विद्यार्थी शिकत आता ते वेळे जात नाही. भूगोलातील या गोष्टीतारख्या गोष्टी इतर विषयाप्रमाणेच विविध प्रकारची अनुमती विद्यार्थ्यांना देऊन चांगल्या रीतीने शिकवता येतात. इतर विषयाप्रमाणेच भूगोल अध्यापनाची निश्चित उद्दिष्टे आहेत. ज्ञान (आवृत्त) उपयोजन कौशल्य यातील प्रमुख उद्दिष्टांच्या तिथदोमुळे विद्यार्थी भूगोल विषयात जाणवर होऊ शकतो.

कृतिशीलता -

शास्त्रेय अभ्यासक्रमातील भाषा गोणात, इतिहास वा विषयापेक्षा भूगोल विषयात निरीक्षण नोंद, त्यांचा अर्थ लावणे, प्रयोग, प्रातःकृत तयार करणे अशा विविध कार्यक्रमाचा प्रत्येक इयत्तेत भरपूर उपयोग केला आहे. या बाबतीत शास्त्र विषय भूगोलाच्या बरोबरीने येईल. इतर कोणात्याही विषयापेक्षा भूगोलात सहूल करून खूपच भौगोलिक गोष्टींचा अभ्यास करणे पोरणामकारक ठरते. इतर कोणात्याही विषयापेक्षा भूगोल मानवाचे सारे जीवन व्यापून टाकतो. सकाळी उठल्या-पासून रात्री झोपेपर्यंत मानवाच्या प्रत्येक प्रियेची कोणात्या ना कोणात्या भौगोलिक वस्तू किंवा घटना यांचा दृढ संबंध येतो जगदी लहान विद्यार्थ्या-पासून महाविद्यार्थ्यांन विद्यार्थ्यांपर्यंत सर्वांना कृतिशीलता आवश्यक आहे. कृतिशीलता म्हणजे स्वतः काम करण्याची ताकद कृतीचे स्वस्म प्रत्येक भौगोलिक विषयापोटी विषयाच्या बाबत बदलते राहते व्योमानानुसार कृतिशीलतेचे स्तर बदलू शकते. पहिलीच्या विद्यार्थ्यांना दिशांचा अभ्यास करण्यासाठी शाळेच्या मोकळ्या मैदानावर नेऊ ज्रीडा पध्दतीने शिक्षकाचे लागेल. उलट वरच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना समोच्च रेषा शिक्षकाच्यासाठी भूगोलाच्या प्रयोग शाळेस (भूगोल वर्गात) जावे लागेल कृती करणे म्हणजे भूगोलाचा अभ्यास नव्हे, कृती साधन आहे. साध्य नव्हे. कृती स्वळ कालाप्रमाणे बदलली जाईल. भूगोल शिक्षणातील पुढील तीन पाय-या पैशाष्टपूर्ण आहेत. प्रथम ज्ञान व कौशल्य शिक्षकाच्याचे त्यानंतर त्याचा सराव करावयाचा व सराव पक्का झाला की, नंतर नवीन परिस्थितीत त्याचा उपयोग करावयाचा प्रत्येक पायरीसाठी कृती सांगता येते निश्चित करावी लागते.

गतिमान विषयाची दखल -

इतर शालेय विषयांच्या अध्ययनातून उपलब्ध होणारी बहुतेक शैक्षणिक मूल्ये भूगोलाच्या अभ्यासाने वाढविता येतात. परंतु भूगोल हा विषय शाळेच्या मर्यादित सीमित साधनांसाठी नसून तो परिवारात व पृथ्वीवर सर्व सातत्याने वाढता व बदलता आहे. याची दखल शालेय अभ्यासक्रमातील विविध घटकात पूर्णतया घेण्यात आलेली नाही. हे भूत व वर्तमान या दोन काळातील घटनांचा भूगोलात अभ्यास जरूर केला जातो परंतु या अभ्यासाच्या जोरावर आगासी भावी काळातील भौगोलिक घटनांविषयी अद्वैत अंदाज बांधण्याची शक्ती देणारा विषय म्हणून शालेय विषयात भूगोलाचे विशेष महत्त्व आहे. शोतातील पिके, कारखान्यातील पैदास देशाचा आयात-निर्वात व्यापार, भौगोलिक संशोधन या सर्व गोष्टीसाठी भौगोलिक काळातील अंदाज उपलब्ध साहित्य व माहिती यावरून बांधण्याची शक्ती तरूणा नागरीकात उत्पन्न करण्याचे काम भूगोल करू शकतो. जगातील इतर अनेक देशांप्रमाणे भारतात पंचवार्षिक योजनांच्याद्वारे तंत्रबद्ध नियोजन करण्यात येते, त्यात अनेक भौगोलिक योजनांचा अंतर्भाव करण्यात येतो. उपलब्ध भौगोलिक वस्तूंचे दुर्मीळ होण्यापूर्वीच तिला पर्दाची नवीन वस्तू भौगोलिक संशोधनातून निर्माण करता येते, त्यासाठी निव्वळ मानवाला समजली पाहिजे. दुस-या महायुद्धात तयार करण्यात आलेले स्त.स्त.टी. वाहन (समुद्रात होडी जीमनीवर मोटार) युद्धातील सागरी माहितीनंतर जीमनीवरील मोहिमेपुढे आवश्यक ठरले. दुस-या महायुद्धात थार्लेड वर्मा रेल्वेवर जपान्यानी जीमनीवर मोटार रेल्वे स्थावर आगगाडीचा डबा उरो वाहन तयार केले व वापरले. अशा वाहनात मोटारीसारखी रबरचे चाके व रेल डब्यालाठी पोलादी चाके बसविली होती त्यांचा जरूरीनुसार उपयोग केला जाई .

हेतू व उद्दिष्टे -

भूगोल विषय शाळेतील विद्यार्थ्यांना शिकवण्यामागील जी सर्वसाधारण भूमिका घेतला हेतू म्हणता येईल. विशिष्ट पाठ्यवस्तूच्या अध्यापनासाठी जो मर्यादित हेतू संकल्पला जातो त्यास उद्दिष्ट म्हणता येईल. छुट्या विचारात हेतू व उद्दिष्टे समानार्थी मानले जात. आता मुख्यमापनत्रानुसार अध्यापनाचे हेतू लिहिताना त्यात काटेकोरपणा येत असल्यामुळे तेथे उद्दिष्टे असे म्हणतात. हेतू सर्वसाधारणपणे मांडण्यात येतो. भूगोल अध्यापनाच्या हेतूबाबत कांही मान्यवरांच्या कल्पना अगोदर देऊन नंतर प्रमुख हेतूंची वर्गीकरणे आहेत. हेतूंच्या या वर्गीत येथे जी उदाहरणे घेतली आहेत तीच कायम देत राहणे युक्त नाही. भूगोल हा सतत बदलता विषय असल्यामुळे उदाहरणे देताना त्यास लागेपणापाहिजे.

मान्यवरांचे हेतुव्यन -

मानवाने आपल्या भोवतालच्या परिस्थितीशी दोन हात करून आपली प्रगती व्हावी करून घेतली व प्रगतीसाठी कोणाते प्रयत्न हवेत ही गोष्ट सर्व नागरिकांत समजणे आवश्यक आहे. या विधानातच हेतूंची पार्श्व-भूमी आहे. युनेस्कोने आपल्यापुस्तकात पुढील हेतू सुचविले आहेत.

- १) मुलांना स्वतः विषयी विचार करण्यास उद्युक्त करणे.
- २) भूगोलज्ञान मिळवण्यास उपयुक्त असलेल्या व्यक्तींमध्ये विद्यार्थ्यांस शिकवणे.
- ३) फुरसदीच्या वेळेचा सदुपयोग करण्यासाठी.
- ४) आंतरराष्ट्रीय एकता व सामंजस्य यांची शिकवणूक. ...६

भूगोल अभ्यासासुळे विद्यार्थ्यांच्या दृव्यार्जनाच्या प्रश्नाची सोडवणूक होऊ शकते, जसे फेअरग्रीव्हने म्हटले आहे. भूगोल विषयात तसे जसणा-यांना व्यापारी, कारखानदार, बँका, सरकारी खाती, (शोली, उद्योग, व्यापार, वाहन, व्यवहार, पर्यटन इ.) या ठिकाणां उतकृष्ट वर्तवगारी दाखवण्याची संधी उपलब्ध होते.

"युध्द हा भूगोलाचा उत्कृष्ट शिक्षक आहे." जसा गॉपारिल यांचा विचार विस्तार्या शतकातील सहानमोठया युध्दातील घडामोडींना सिध्द केला आहे. वाळवंटात मोटरीपेक्षा उंटावसून वाह्युक जलद होते, भारत पाक, युध्दात खेमकरण येथील पॅटन रणागाडयाचा उडालेला धुड्या अखंड पंजाबमधील रेलवे रस्त्याचे जाळे दुस-या महायुध्दात समुद्रात छोटी बोट व जीसनीवर मोयार अशी वहातूक कत शकणारे दुहेरी उपयोगाचे वाहन जाणिण जपानला शरण येण्यास भाग पाडणारा अणुबाँब या सर्व भौगोलिक बाबीं युध्दात प्रभाव दाखवण्यासाठी जन्माला आल्या अणु-शक्ती ही शांतता काळात प्रभावीपणे इंधन म्हणून अनेक देशात वापरली जाते. ऑनज तेल भूगर्भात मर्यादित स्वस्मात अस्तल्याने भावी काळात मोठया प्रमाणात अणुशक्ती पासूनच वीज निर्माण केली जाईल.

तीन प्रमुख हेतू -

भूगोलाच्या अध्यायन अध्यापनातील सर्वसामान्य हेतूची विीकृता केली तर त्याचे मुख्यतः तीन भागात वर्गीकरण करता येते. त्याची चर्चा विीकृता पुढीलप्रमाणे करता येते.

व्यवहारासाठी उपयुक्त -

फेअरग्रीव्हने सांगितलेला हेतू या शार्धकाखाली येईल. गॉपारिलचा

हेतू युध्दापुरता मर्यादित आहे. मानवी घटकांच्या दैनंदिन जीवनासाठी आवश्यक असणा-या अन्न, वस्त्र, निवारा, व्यवसाय याची माहिती मिळविण्यासाठी भूगोलाचे अध्ययन आवश्यक आहे. पृथ्वी पृष्ठभागावरील जादिमानवापासून इ.स.२००० या वर्षातल्या मानवापर्यंत मनुष्याच्या अन्नात क्रांतीकारी बदल झाले. चंद्रावर पोचलेल्या मानवाचे अन्न, वात बनावण्यात आले होते. वनस्पतीच्या सालीपासून वस्त्रास सुरुवात होऊन त्यात चांद्र यांत्रिकाच्या कमड्यापर्यंत विकसण बदल झालेले भूगोलात समजते. निसर्गाबरोबर लढा देताना मानवाने आपली बुध्दी व कौशल्य वापरून मानवी जीवनात जी भौगोलिक क्रांती घडवून आणली ती व्यवहारासाठी उपयुक्त या शीर्षकाखाली येते.

भूगोलअध्यापनाचा एक हेतू "सांस्कृतिक हेतू" म्हणून सांगता येईल. संस्कृतीची सुटसुटीत व्याख्या "पूर्व पिढ्यांचे संचित ज्ञान" • • • • • ७ ✓

अशाी करता येते जादिमानवाने भुसभुसित जमीन हाताने उकसून तीत मुठीने धान्य पेरले. व पीढेले पीक काढले. हा जुना इतिहास भूगोल विद्याधर्यांना आधुनिक बहुगुणी ट्रपटरच्या शोतीबरोबरच माहित पाहिजे. पाणी साठा व पाणी पुरवठा करण्याच्या पध्दतीत सतत्याने बदल होत आहेत. इस्त्रासल मध्ये पाणी पुरवठा कमालीचा मर्यादित असल्याने कॉप्युटरच्या साहाय्याने शोतीसाठी पाणीपुरवून ताज्या भाज्या पाश्चिम युरोपला पुरविण्यात येतात. कच्चा माल असले. तेथे त्याचा पक्का माल बनावणे हे मामुली काम पण जपानमध्ये खनिज तेल खनिज लोखंड, अशा प्रकारच्या कच्चा मालाची पैदास नसतानाही तो माल परदेशातून आणून प्रचंड प्रमाणावर त्याचा पक्का माल तयार केला जातो. त्यासाठी जुन्यानच्या ज्ञानाचा उपयोग केला जातो. ते कोसे हे पाहणे हा सांस्कृतिक हेतू होय "भूगोल हा आंतरराष्ट्रीय एकता व सामंजस्य घडवितो" • • • • • ८ ✓

घटिपतो" . . . <

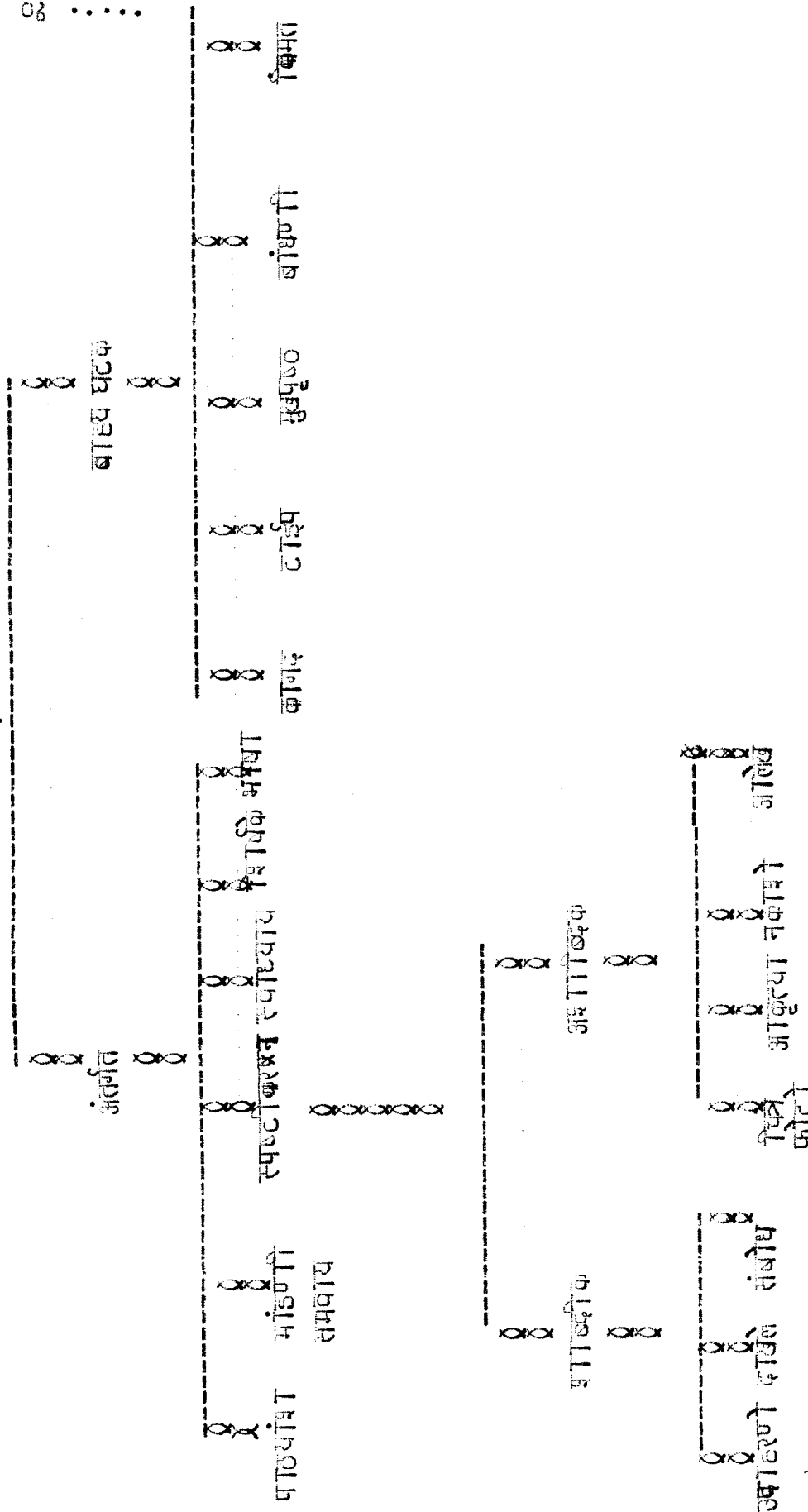
पाठ्यपुस्तकाची आवश्यकता

शाळेय विद्यार्थ्यांसाठी शासकीय अभ्यासक्रम सर्व विषयांसाठी दिलेला असतो. पाठ्यपुस्तक शासकीय अभ्यासक्रमानुसार लिहिलेले असते. भूगोलासाठी शासकीय पाठ्य पुस्तके आहेत. पाठ्यपुस्तकाचे अध्यापन करण्याचे स्वातंत्र्य शिक्षकास आहे.

भूगोलाच्या क्रमिक पुस्तकांची लक्षणे -

१. पाठ्यपुस्तकात विनचुक्रमणा असावे.
२. पाठ्यपुस्तक जास्तीत जास्त आयावत असावे.
३. भाषा सोपी असावी.
४. पाठ्यपुस्तक आकर्षक असावे.
५. पाठ्यपुस्तकात फोटो, चित्रे, आकृत्या, जालेख, नकाशे इ. असावेत.
६. पाठ्यपुस्तकात आव्हेवारीस मर्यादित महत्त्व असावे..... २

पाठ्य पुस्तक सोबतच्या टेबलानुसार असावे.

२.३ भूगोलाचे महत्त्व -

भूगोल हे एक अफाट शास्त्र आहे. या विषयाचा संबंध अनेक शास्त्रांशी आहे.

मैकेनी म्हणतात -

Geography is the study of Interaction between
man and his environment".....(11)

भूगोल म्हणजे मानव व भोवतालची परिस्थिती यांच्या पर्यावरणाचा अभ्यास होय.

बेकर म्हणतात -

Geography in education and citizenship
"Geography as adjustment at human groups to their
physical environment".....(12)

अशी व्याख्या केली आहे.

भूगोलाचे महत्त्व व अध्यापन -

शास्त्रेय अनुयायकांमार्फत जे अनेक विषय समाविष्ट करण्यात आले

आहेत, त्यात भूगोल हा एक विषय आहे. समाजशास्त्रे या शीर्षकाखाली इतिहास, नागरिकशास्त्र व भूगोल असे हे तीन विषय येतात. चाळीस गुणांच्या या विषयासाठी आठवडातून दोन तास दिलेले आहेत. ५ वी ते ७ पर्यंत इतिहास, ना.शास्त्र व भूगोल यांची एकच प्रश्नपत्रिका असते. परंतु इयत्ता ८ ते १० वी वर्गाची भूगोल विषयाची प्रश्नपत्रिका स्वतंत्र असते. चाळीस गुणांची ही प्रश्नपत्रिका सोडविण्यासाठी दोन तासांचा अवधी दिलेला असतो.

भूगोल या विषयाला आठवडातून फक्त दोन तास दिले जात असले आणि या विषयाचा पेपर जरी चाळीस गुणांचाच असला तरी इतर कोणत्याही विषयाच्या मानाने त्याचे महत्त्व कमी आहे असे नाही. किंबहुना मानवी जीवनाला अत्यंत जवळचा विषय कोणता असले तर तो भूगोल। नित्य आणि निकटचा संबंध कोणत्या विषयाशी येत असले तर तो भूगोलाशीच !

पण आज जर शाळेत या विषयाची स्थिती पाहिली तर निराशा पदरी पडल्याशिवाय राहात नाही. इंग्रजी, गणित या सारख्या विषयात विद्यार्थी नापास झाला तर त्याला वरच्या वर्गात घालायचा दिव्या नाही याबाबत विचार केला जातो. परंतु भूगोलात नापास झाल्यात तिकडे फारसे लक्ष दिले जात नाही. वेळापत्रक तयार करताना खाद्य शिक्षकांना कांही तास कमी पडत असतील तर, "टाका भूगोल त्याच्या नावावर" असे म्हणून त्यांना तो विषय दिला जातो. भूगोल काय, कोणतीही तो घेऊ शकतो अशी मुद्याध्यापकांची विचारधारणा असते.

भूगोल विषयाची जरा उपेक्षा होत असली, त्याला कमी लेखले जात असले तरी त्यामुळे त्याचे महत्त्व कमी होत नाही. भूतलावर राहणारे इतर मानव

काय धातात, क्शली क्त्रे घालतात, कोणात्या प्रकारच्या घरात राहतात हे सारे सांगतो तो भूगोल आपल्याला जगाची ओळख करू देऊन आपल्या मनात विषयबद्धत्वाची भावना जागृह करणारा हा विषय आहे.

भूगोल हे एक अफाट शास्त्र आहे जेक शास्त्रांशी त्याचा संबंध आहे. जसे एकही शास्त्र नाही की, ते भूगोलात समाविष्ट नाही, आणि म्हणूनच भूगोलाला "शास्त्राणां शास्त्रम्" असे म्हटले जाते. चंद्र, सूर्य, ग्रहगोल, ग्रहणे वगैरे गोष्टींमुळे भूगोलाचा खगोलशास्त्राशी निवड्या संबंध येतो. जमीन, माती, त्यांचे प्रकार, विविध प्रकारचे वडक, त्यात सापडणारी खनिजे यासाठी भूगर्भशास्त्रज्ञांना भूगोलाचा आधार घ्यावा लागतो. हवामान, पाऊसपाणी, पिके या सारख्या भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास केल्याशिवाय कृषिशास्त्राचा अभ्यास करणा-या विद्यार्थ्यांना पुढे पाऊस कोडे टाकता येईल. धरणा बांधणारे - त्यावर काळवे काळ-णारे किंवा साधी घरे बांधणा-या इंजनीअर लोकांना स्थानिक प्रदेशातील भौगोलिक गोष्टींचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे. युद्धशास्त्रात तर दळणावळणाचे मार्ग, प्रदेशाचे स्वस्म यांची माहिती नसेल तर एक तसूभरही पुढे जाता येणार नाही. वेगवेगळे प्राणी, त्यांचे प्रदेश, त्यांचा उपयोग किंवा त्यांची वैशिष्ट्ये वगैरे माहिती प्राणीशास्त्रज्ञ भूगोलाच्या साहाय्याने देऊ शकतील ---- आणि समाजाशी निगडित असे. जे समाजशास्त्र की ज्यात मानवी जीवनाचा प्रामुख्याने विचार केला जातो त्याचा तर भूगोल हा पाया आहे. सारांश काय, तर कोणतेही शास्त्र घ्या त्याचा भूगोलाशी जपळ्या संबंध आहे. सर्व शास्त्रांचा भूगोलात अंतर्भाव आहे.

समाजाच्या रंगभूमीवर आपणा कोणतेही भूमिका पार पाडतो असलो तरी भूगोलाचा सहवास आपणास नित्याचा असतो. आपणा

व्यापारी असू तर कोणता माल कोठे खपेल, कोणत्या मालाला कोठे मागणी आहे हे आपल्याला माहित असणे आवश्यक आहे. कारखानदार असली तर कारखान्यालाठी योग्य जागा कोणती, त्यासाठी लागणारा कच्चा माल कोठे मिळू शकेल याचे ज्ञान असायलाच हवे, नाहीतर खाखरेचा कारखाना स्कीव्हे आणि उलाचे मळे दुसरीव्हे अशी स्थिती घडायची.

भूगोल हा बौद्धिक विकास करणारा विषय आहे. पूर्वी भूगोल फार वेगळ्या पध्दतीने शिकविला जात होता. देश, त्यांच्या राजधान्या महत्त्वाची शहरे, तेथील कारखाने अशा प्रकारची माहिती विद्यार्थ्यांना दिली की, भूगोल शिक्षकाचे काम झाले आणि ती माहिती तोंडपाठ करून टाकली की विद्यार्थ्यांचा भूगोल विषयाचा अभ्यास झाला.

भूगोल या विषयाकडे पहाण्याची दृष्टीच बदलली आहे. शिक्षक विद्यार्थी यांच्या विचारांना चालना देणारा हा विषय आहे, पंजाब-गड, बंगाल-भात, कोकणा-नारळ एवढे आणि असे तोंडपाठ करून जाता चालणार नाही तर पंजाबी लोक उंचीप्याड, सधावत का ? भात-मासे हे बंगाली लोकांचे मुख्य अन्न कां ? कोकणात उतरत्या धराची घरे का ? भारतातील निम्मे साखरकारखाने उत्तर प्रदेशात का ? ---- असा हा "का?" आज भूगोलात आल्याने विचारांना चालना देणारा हा विषय बनला आहे.

✓ निरीक्षण शक्तीचा देखील भूगोलात फार मोठा उपयोग होतो. माणसामधील या शक्तीला जागे करून तिला एक प्रकारचे वळण लावण्याचे काय भूगोल करतो. पूर्वेलाच उगवणारा पण दक्षिणोत्तर सरळपारु
✓ सूर्य निरीक्षणाशिवाय नुसत्या शब्दाने सांगणे कठीण आहे. समुद्राला येणारी भरती-ओढोटी, पंद्र-सूर्याला लागणारी ग्रहणे यांसारख्या घटना

नुसत्या जरी होवे असे ठेवून पाहिल्या तरी शाब्दापाचून फार मोठे
 ज्ञान देऊन जातात यात शंका नाही. भूगोलात ही विचार करण्याची
 सवय किंवा निरीक्षण शक्तीचा वापर करण्याची सवय इतर विषयाच्या
 अभ्यासातही उपयोगी पडणारी आहे. गीकी नावाच्या शास्त्रज्ञाने
 प्रयोगाद्वारे हे सिद्ध करून दाखविले आहे की, भूगोलाचा जर पध्दतशीर
 अभ्यास केला तर निरीक्षण-शक्तीचा उपयोग केला जाऊन शास्त्रशुद्ध
 विचार करण्याची सवय लागते. ^{अभ्यासकाला} वाटते, जीवनात होणारा हा
 कांही लहानसहान फायदा नाही.

शिक्षणाचा महत्त्वाचा हेतू व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होणे हा
 आहे. भूगोलाद्वारे हे सहजपणे साध्य होऊ शकते. मनातील सर्व
 गैरसमज नष्ट करून त्याचे सत्यदर्शन घडवून आणून भूगोल मानवाचा विकास
 करू शकतो. गवतासाठी भांडणारे विरधीज, उग्र दिक्षणारे पठाण,
 काटक्षरीच्यावृत्तीने वागणारे राजस्थानी, बेडूक-धुरळ खाणारे चिनी,
 लोंड न धुता "बेड टी" घेणारे - युरोपियन वगैरे आपल्यापेक्षा वेगळी
 माणसे पाहून त्यांच्याबद्दल निर्मणि झालेल्या विचित्र कल्पना नाहीशा
 होतात त्या भूगोलाच्या अभ्यासानेच. भूगोल या सर्वांची कारणमीमांसा
 स्पष्ट करून "हे विश्वचि माझे घर" अशी मनाची वृत्ती बनवून टाकतो.
 आयात-निर्यातीच्या अभ्यासाने देण्या-घेण्याचा प्रोजारधर्म नकळत मनात
 ठसून जातो.

अशा या विषयाच्या अध्ययनाने शिक्षकांना किती तरी गोष्टीं
 साधता येतील. ज्या भावनात्मक रेष्यालाठी भारत धडपडत आहे, प्रयत्न
 करित आहे ते भावनात्मक रेष्य भूगोलाच्या अध्यापनाच्या वेळी सहजासहजी
 साध्य करता येईल. आपल्या खंडप्राय देशात निरनिराळ्या प्रकारचे
 लोक आहेत. त्यांचा रंग, पोषाळ, खाणे पिणे, सण-समारंभ वगैरे
 बाबतीत भिन्नता असली तरी हे वेगळेपण भौगोलिक परिस्थितीने निर्मणि

झाले आहे, तसे असेल तरी आपणा सर्वजण "भारतीय" आहेत हे विद्यार्थ्यांच्या मनात बिंबविणे जरूर आहे.

देशातीलच नव्हे तर जगातील लोकांच्यातही ही शेक्याची भावना निर्माण करणे आज जरूरीचे आहे. पूर्वीची "अलिप्तता" आज राखू म्हाटले तरी शक्य नाही. दिवसेंदिवस जग जवळ येत चालले आहे. एकमेकांचा परिणामसकमेकांवर होत आहे. चांगले तसे दुष्परिणामही घडत आहेत. युनोसारख्या संस्था शेक्य निर्माण करण्याच्या बाबतीत अपु-या पडत आहेत. तेव्हा नव्या पिढीत, भावी नागरिकांत भूगोलाच्दारे ही शेक्यभावना निर्माण करण्याचे कार्य भूगोल शिक्षकाला करता येईल.

शास्त्रीय सुधारणांच्यायोगे जग जवळ येत आहे. अमेरिकेत वाजीपलेली टाकी तत्क्षणी हजारेी किमी. दूर अश्लेल्याभारतात आपणा शेकू शकतो. शेकूय शकतो असे नव्हे तर लांब अंतरावरील माणसे, त्यांची घरेदारे पाहू देखील शकतो. भारतात रात्रीचे जेवणा घेवून अगदी आरामात सकाळच्या चहासाठी युरोपात उतरता येते. दुपारच्या जेवणासाठी अमेरिकेत हजर राहण्यात कोणातीही अडथण येत नाही. सारांश, जग इतके जवळ आले आहे. कुठे कांही घडी, त्याचा पडसाद आपल्या देशात उल्ल्याशावाय राहात नाही.

अशा परिस्थितीत आपणास अलिप्त राहून चालणार नाही. "मला काय त्याचे ?" अशा वृत्तीही या काळात उपयोगी पडणारी नाही. आपले मन आपणा व्यापक करायला हवे. दृष्टीउदार ठेवायला हवी त्यासाठी एकमे कांना जाणून घ्यायला हवे. भूगोलाच्या अभ्यासाखेरीज हे सउध्य हे णे शक्य नाही. वास्तविक पहाता आपणा सारे एक आहेत. जो काही वेगळेपणा दिस्ततो तो नैसर्गीक परिस्थितीचा परिणाम आहे हे आपल्या विद्यार्थ्यांच्या मनाखेरजर आपणा ठसवू शकतो तर चपट्या नाकाच्या

जपानी लोकांबद्दल, जांच ओठांच्याकाळ्या आफ्रिकन लोकांबद्दल मुलांच्या मनात दुरावा निर्माण होणार नाही.

नकाशाखेरीज भूगोलात मॉडेल्स, तक्ते यांनाही बरेच महत्त्व आहे. तक्ते तयार करण्यासाठी, मॉडेल्स बनविण्यासाठी मुलांना प्रोत्साहन दिल्यास, विद्यार्थी प्रयत्नशील बनल्याखेरीज राहणार नाहीत. त्यायोगे त्यांच्यातील प्रयत्नशीलता वाढीस लागेल. भूगोलाच्या अध्यापनाच्याद्वारे सुरू नागरीक निर्माण केल्यास समाधान भूगोल शिक्षकाला निश्चीतपणे मिळणार आहे. अनेक सामाजिक व राजकीय प्रश्नांचे स्वस्त भूगोलाच्या अभ्यासाने स्पष्ट होऊ शकते. परिस्थितीचे सूक्ष्म ज्ञान झाल्याने प्रश्न सुटण्यास त्याची मदत झाल्याखेरीज राहणार नाही.

विद्यार्थ्यांना भूगोलाचे बरे ज्ञान करून देऊन शिक्षक त्यांच्यातील अंधश्रद्धा नष्ट करू शकतील. भावी पिढीच्या मनातील अंधश्रद्धांना तिलांजली मिळाली तर कालांतराने समाजातील हा अंधमणा कायमचा नष्ट होऊ जाईल. ग्रहणाच्या वेळच्या सत्यपरिस्थितीचे जाकून जर विद्यार्थ्यांना झाले तर राहू-पेसू हे राहस्य चंद्र-सूर्यांना गिळतात व आपण दान केले तर त्या पुण्याच्या जोरावर चंद्र-सूर्याची मुक्ता होते अशा हास्यास्पद कल्पना नाशित होतील.

भूगोलाच्याद्वारे जगाची ओळख होण्याच्या दृष्टीनेही ती अभ्यास उपयुक्त ठरणार आहे. वारवार नैसर्गिक आपत्तींना तोंड देऊ पुन्हा ठामपणे उभा राहणारा जपान आज साक्षरतेच्या बाबतीत प्रती पुढे आहे हे जर विद्यार्थ्यांना समजले तर आपल्या कूममंडूकसृष्टीची त्यांना लाज वाटल्यापासून राहणार नाही. ज्याक्षणी इस्त्रायलने बनविलेल्या नंदन-कनाची व्हा ते शकतील त्याचक्षणी त्यांच्यातला "मी" पणा गळून जाईल. बर्फ फोडणारी यंत्रे निर्माण करून भूगर्भातील खनिजाचा साठा इस्तगत करण्या-या रीसायाची ओळख जेव्हा विद्यार्थी करून घेतील. त्याचपेजी

त्यांच्या कर्तृत्वाला जाग आल्याशिवाय राहणार नाही. आण भावी पिढीच्या कर्तृत्वाला जाग आणाऱ्यांचे पुण्य शिक्षकांचे पदरी पडल्याशिवाय राहणार नाही.

हे सारे जरी खरे असले तरी ते त्याचवेळी शक्य होईल की ज्यावेळी आम्ही शिक्षक परीक्षेचीच दृष्टी न ठेवता "ज्ञानासाठी ज्ञान" ही वृत्ती विद्यार्थ्यांच्यात निर्माण करू त्या वृत्तीची जोपासना करू तेव्हाच। पण आम्हीच दृष्टी केवळ परीक्षेची असल्याने आणि ४० पैकी १४ गुण विद्यार्थ्यांनी मिळविले की आम्हाला कृतकृत्य झाल्याचे वाटत असल्याने विद्यार्थीही विद्यार्थी न राहता परीक्षार्थी बनतात.

दुसरे जे की, पुस्तकाबाहेर अधिक ज्ञान संपादन करण्याचा आम्ही शिक्षक प्रयत्न करीत नाही. विद्यार्थ्यांना जेव्हे द्यायचे त्यापेक्षा विपरीतरा पटीने अधिक आमच्याकडे असणे आवश्यक आहे. हे असणारे ज्ञानही अधात असायला शकते. औद्योगिक प्रगतीमुळे जगाची वाढ झपाट्याने होत आहे. त्यामुळे भूगोलही त्याच गतीने बदलत आहे याचा विचार आपण वेला पाहिजे.

त्यासाठी भूगोल शिक्षकांचे वाचन दांडगे हवे नवे ग्रंथ, नवीन मासिके-वृत्तपत्रात येणारे तज्ज्ञांचे लेख यांच्यासाठी त्यांचा संबंध घावला हवा. त्यांची वृत्ती संग्राहक हवी.

जर्म पाहून जर्मनीत विद्यार्थ्यांचा दर्जा लक्षात घेऊन त्यांनी आपल्या शिक्षकांच्याच्या पध्दती ठरवायला हवात. पाठ्यपुस्तक समोर ठेवून त्यातील जोडजोड पाहून भूगोल शिक्षकांवर शिक्षक मी पाहिजे आहेत. तात चाखू असताना विद्यार्थ्यांनी भूगोलाचे पुस्तक उघडून समोर ठेवू नये इतकेच नव्हे तर ते बॅगबाहेरही काढू नये या मताचा मी आहे,

प्रवास पध्दतीने किंवा त्या लोकांची ओळख करून घेता घेता भूगोल शिक्षकाला गेला तर विद्यार्थी भूगोलाच्या तासाची वाट पाहिल्या शिवाय राहणार नाहीत. नकाशा, मॉडेल्स, चित्रे या साधनांचा वापर केल्याशिवाय श्रम कमी होऊ विषय अधिक चांगल्या रीतीने समजतो. परंतु ही साधने वर्गात नेण्याचा त्रास शिक्षकांना होतो.

सहलीमुळे तर मूर्तिमंत भूगोल शिक्षकाला विद्यार्थ्यांपुढे आ करता येतो, पण त्यासाठी भूगोल-शिक्षक हा सहल-प्रेमी असायला हवा. मात्र सहली या योजनाबद्ध असाव्यात. विद्यार्थ्यांना दाखविण्याचा भाग शिक्षकाने अगोदर जाऊ पाहू यावा. नाहीतर शोषटी त्या सहली फक्त "डबला - सहलीच" ठरतात.

स्वकी काळजी घेऊन जर आम्हा भूगोल शिक्षकांचून अध्यापनाचे कार्य झाले तर ह्यायोगे फार गोष्टी साधल्या जातील. या महत्त्वाच्या विषयाच्या अध्ययनाने विद्यार्थ्यांचे कल्याण तर होईलच पण केवळ ठराविक अभ्यासक्रमाच्या चौकटीत न राहता ही माझ्या विद्यार्थ्यांना त्याहीपेक्षा कांही जास्त देऊ शकलो याचे समाधान भूगोल शिक्षकाला मिळाल्याशिवाय राहणार नाही.

२.४ भूगोलाचे अध्यापन व सामाजिक जीवन -

६० ते ७० वर्षांपूर्वी भूगोल म्हणजे फक्त पृथ्वीचे वर्णन अशी समजुत होती त्यामुळे विद्यार्थ्यांना नवा पर्वत भूभार, आखाते, खंड, व खनिजे इ. गोष्टी विद्यार्थ्यांना पाठ करण्यास सांगण्यात येत असे. पण या माहितीचा उपयोग काय ? हे न कळ्याने हे ज्ञान अर्थहीन व घोबं-पट्टीचे पाटू लागले या ज्ञानाचा मानवी जीवनाशी संबंध काय आहे ? या विषयी विचार सुरु झाला व त्यातूनच कार्यकारण संबंध ही नवी कल्पना

भूगोलामध्ये उदयास जाली. भूगोलात मानव हा प्रमुख म्हणून इतर भौतिक शास्त्राप्रमाणे घटकांचा स्वतंत्र अभ्यास न करता भूगोलाचा अभ्यास मानवाच्या संदर्भात करणे आवश्यक आहे असे वाटू लागले.

मानवाचा संबंध सजीव-निर्जीव या दोन्ही घटकांशी असल्याने भूगोलाच्या अभ्यासात मानवाचे स्थान मध्यवर्ती आहे. मानवी गरज भागीवण्यासाठी मानव निसर्गातील अनेक गोष्टींचा उपयोग करून घेतो. आपल्याबुद्धीच्या कल्पनेच्या साहाय्याने पर्यावरणामध्ये बदल घडवून ते पूर्णपणे बदलतो. उदा. राजस्थान कालवा म्हणून सजीव व निर्जीव घटकामुळे होणा-या घडामोडीचा अभ्यास मानवाच्या संदर्भात करणे आवश्यक आहे. पूर्वी भूगोल स्वतंत्र समजला जात असे पण आज मात्र जशी स्थिती नाही तर भूगोलाचा इतर विषयाशी (इतिहास भूगोल शास्त्र, इथामानशास्त्र, खगोलशास्त्र, अर्थशास्त्र) समवाय साधला जातो सर्व शास्त्रंना जोडण्याचे कार्य करतो म्हणून भूगोलाला एकात्मतेचे शास्त्र म्हणून समजले जाते.

भूगोलाचे अध्यापन करताना मानवी जीवन विचारात घेऊन शिक्षकाने अध्यापन करणे आवश्यक आहे. भूगोल हा सतत बदलणारा विषय आहे. याची जाणीव शिक्षकास असणे आवश्यक आहे. झालेला बदल लगेच पाठ्यपुस्तकात येईल असे नाही. म्हणून पाठ्यपुस्तकातील जो भाग कालबाह्य ठरलेला आहे. याची माहिती विद्यार्थ्यांना द्यावी. उदा. महाराष्ट्रातील जिल्हे, भारतातील घटकराज्ये, केंद्रशासित प्रदेशा, नवनवीनशोध, ग्रह तारे, बदल अध्यापन पध्दती, इ.चे अद्यावत ज्ञान शिक्षकाला असले पाहिजे. तरच तो मुलांच्या पदरात अधिक ज्ञान टाकू शकेल आज आपल्याला अनेक शाळांमध्ये असे दिसून येते की, शिक्षकालाच याचे अद्यावत ज्ञान नाही. अद्यावत भौगोलिक संकल्पना तपते, नकाशे, संबोध यांची कल्पना नाही. "भूगोलाचे शिक्षक" पुस्तक वाचून

शिकीवतात तसेच पाठ्यपुस्तकात जो भाग आहे तोच त्रिकालबाधीत सत्य मानतात. जसे शिक्षक विषयाचे बदलते स्वस्म लक्षात न घेता अध्यापन करतात. ६०, ७० वर्षांपूर्वीच्या भूगोल शिक्षकांच्या पंक्तीला जाऊन बसतात व तेथूनच अर्धुनिक अध्यापनाच्या दावा करतात. अशा शिक्षकामुळे भूगोल अध्यापनाची उद्दिष्टे कितीत साध्य होतील याचा विचारच करावयात नको. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये, भूगोलाविषयी अनास्था निर्माण होते. परिणामी अध्ययन व अध्यापन प्रक्रिया सुकर होत नाही. भूगोल अध्यापनाची उद्दिष्टे साध्य होत नाहीत. त्यामुळे वेळ श्रम शक्ती वाया जाते. तसेच एक पिढी अज्ञानकारात वाचपडत रहावे.

वरील संभाव्य धोका विचारात घेऊन उद्दिष्टानुसार अध्यापन करणे गरजेचे आहे. म्हणून भूगोल अध्यापनाची उद्दिष्टे कोणाती याचा विचार करणे गरजेचे आहे.

अमेरिकन शिक्षण तज्ञा डॉ. बेजांमिन यांनी भारतामध्ये मूल्यमापन तंत्रावर आधारीत बडोदे (१९५७) व टिळक कॉलेज पुणे (१९६५) येथे कृतिस्तमे घेतली त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली भूगोल अध्यापनाची माध्यमिक स्तरावरील स्कूला ९ उद्दिष्टे दिलेली आहेत.

- १) नैसर्गिक संपत्तीच्या विकासातून निर्माण होणा-या समस्याशी भौगोलिक तत्वे, ज्ञान, यांचा संबंध जोडण्याच्या विद्यार्थ्यांच्या समतेचा विकास करणे.
- २) भौगोलिक ज्ञानाचा वापर करून जगाच्या निरनिराळ्या प्रदेशातील लोक जीवनाचे स्वच्छीकरण करण्याची विद्यार्थ्यांची क्षमता वाढविणे.
- ३) हवामान व भूपृष्ठ स्वस्मे यांचे परिणाम जाणण्याची विद्यार्थ्यांची

क्षमता वाढविणो.

- ४) निरनिराळ्या देशाचा स्वतंत्रपणा ओळखण्याची विद्यार्थ्यांची क्षमता वाढविणो.
- ५) निरनिराळ्या नैसर्गिक विभाग व लोक यांच्या परस्परावलंबनाची आवश्यकता आहे ही जाणीव विद्यार्थ्यांना करून देणो.
- ६) काल व अवकाश संबोधांचा उपयोग करून समस्या सोडविण्याची विद्यार्थ्यांची क्षमता वाढविणो.
- ७) विद्यार्थ्यांची नकाशा वाचण्याची क्षमता वाढविणो.
- ८) नकाशाचा अर्थ लावण्याची विद्यार्थ्यांची क्षमता वाढविणो.
- ९) नकाशे वाचून त्यांच्या अर्थ लावण्याची विद्यार्थ्यांची क्षमता वाढविणो.

(वरील सर्व उद्दिष्टे अध्यापनातून साध्य करणे गरजेचे आहे. याचा भूगोल शिक्षकांनी गांभीर्याने विचार करणे गरजेचे आहे. आपले अध्यापन अधिक पारपूर्ण व्हावे ही याचे लक्ष पुरविणे ही आवश्यक आहे. वाचून शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना शाब्दिक स्वस्माचेप दाखले देणे नकाशाचा वापर करण्यामध्ये आत्मसाक्षात्करणे त्या त्या प्रदेशानुसार व माहिती नुसार नकाशे न वापरणे शैक्षणिक साधनांचा वापर न करणे अधुनिक रीतीचा व प्रवाहाचा वापर न करणे पृथ्वीचा गोल वर्तुळ रूपाची विद्यार्थ्यांना न दाखविणे सधलीसाठी प्रास्ताविक न देणे या प्रकारे भूगोलाचे अध्यापन करून वरील उद्दिष्टे साध्य होणार नाहीत.)

१९/११/२०१९

तेव्हा वरील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विषयाची अचिखी निमर्णा होण्यासाठी भूगोल शिक्षकांच्या अंगी कांही उत्तम गुणांची आवश्यकता असणे गरजेचे आहे ते गुण खालील प्रमाणे सांगता येतील.

१) अद्यापत ज्ञान -

भूगोल शिक्षकाकडे अद्यापत ज्ञान असणे गरजेचे आहे. अद्यापत ज्ञानाच्या दृष्टीने पाहता आज भूगोल पदवीधरांना सुधदा भारतातील स्कूला राज्या व केंद्रशासित प्रदेशा लक्ष्य महाराष्ट्रातील स्कूला जिल्हे यांच्या बाबत अद्यापत ज्ञान नसल्याचे जाणून येते. म्हणून नवनवीन शोध ग्रंथ, व तारे उलका, उलका पाषाणा नै. हवामान प्रदेशा त्याची होत असलेली प्रगती याचे अद्यापत ज्ञान भूगोल शिक्षकास हवे तसेच रिलीन रेवजी श्रीलंका हे नाव दुंडा प्रदेशातील रीस्कोमो इग्लूत राहतात पण आज दुंडा प्रदेशा इतका सुधारलेला आहे की, आज कोणी इग्लूत राहता नाहीत. हे सांगणे गरजेचे आहे.

२) अध्यापन पध्दतीचे सविस्तर ज्ञान हवे -

भरपूर ज्ञान जवळ आहे पण ते मांडण्याचे कौशल्य भूगोल शिक्षकाकडे हवे, यासाठी त्याला अध्यापन पध्दतीचे सविस्तर ज्ञान असणे आवश्यक आहे. तरच काय शिक्षकाक्याचे व कोरे शिक्षकाक्याचे याची कल्पना येईल. भूगोलामध्ये स्कूला १० अध्यापन पध्दती आहेत. पण आज शिक्षक फक्त व्याख्यान किंवा कथन पध्दतीचाच अवलंब करतात. विद्यार्थ्यांच्यापुढे पृथ्वीचा गोल न ठेवता विद्यार्थ्यांना व्याख्यानपध्दतीच्यादारेच त्याची शाब्दीक माहिती देणारे शिक्षक आज कमी नाहीत. विद्यार्थ्यांच्या निरीक्षण शक्तीस वापर दिला जात नसल्याचे दिसून येते, हा खूप

मोठा दोष आहे. तो आपल्या अध्यापनातून नष्ट करून विद्यार्थ्यांच्या कृतिशिलतेला वाव देण्यासाठी प्रायोगिक निरीक्षण प्रादेशिक व प्रवास पध्दतीचा वापर करावा यावरद्वारे विद्यार्थ्यांची बौद्धिक पातळी वाढण्यास व विद्यार्थ्यांची कृतिशिलता वाढविण्यास मदत होईल.

३) प्रयोगशिलता हवी -

भूगोल एक शास्त्र आहे शास्त्रामध्ये प्रयोगाला महत्त्व असते म्हणून भूगोलामध्येही प्रयोगाला स्थान आहे. प्रयोगामध्ये निरीक्षण विश्लेषण व अनुमान या गोष्टी कराव्यास देणे महत्त्वाचे आहे. उदा. ऋतू पत्रे होतात उत्तरायन व दक्षिणायन, तारकासमुह ता-यांचे निरीक्षण तापमानाची नोंद पर्जन्यमान इ.घटक प्रायोगिक पध्दतीने घेऊन विद्यार्थ्यांचा कृतियुक्त लक्षाग घेता येईल.

४) उपक्रमशिलता हवी -

नकाशावरद्वारे ९० x भूगोल शिक्षकाला येतो त्याचप्रमाणे भूगोलात अनेक शौ.साधने आवश्यक असतात. "एकचित्र १००० शाब्दांच्या पेक्षा श्रेष्ठ असते" लिखित शाब्दापेक्षा चित्र अधिक भाव प्रकट करते. म्हणून शौक्षणिक साधने वापरणे गरजेचे आहे. सर्व शौ.साधने बाजारातून विकत घेणे शक्य नसते. तर त्यातील कांही तयार करावी लागतात. शिक्षक व विद्यार्थी दोघांनाही ती तयार करता येतील. उदा. चित्रे प्रतिकृती, तपत्रे, नकाशे, लोकजीवनाविषयी चार्ट, चित्रे नकाशे, पृथ्वीचा गोल इत्यादि साधने तयार करणे लक्षी आयोजित करणे, गौणोत्सव प्रदर्शनभरणीवणे यासाठी भूगोल शिक्षकापडे उपक्रमशिलता हवी.

५) छंद प्रिय असावा -

भूगोल शिक्षकास खालील छंद असावेत. उदा. मासिके, वृत्तपत्रे
पाठिक भौ.पुस्तके

प्रतिवृत्त केलेल्या भूगोलाच्या पुस्तका, जनगणना अहवाल, पंचवार्षिक
योजना, लोकजीवन व प्राणीजीवन व प्राणीजीवन इ.ची माहिती वाचण्याचा
ध्यास असावा तसेच पोस्टाची तिकीटे, नाणी, धबधब्याची चित्रे, वीज पेट्टे
वाणिजीची चित्रे व पत्रभेरीचा छंद असावा.

६) आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य निर्माण करण्याची वृत्ती हवी -

भूगोल हा आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य व राष्ट्रीय एकात्मता
निर्माण करणारा विषय म्हणून ओळखला जातो. राष्ट्रीय एकात्मता
व आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य निर्माण करणे हे एक शिक्षणाचे उद्दिष्ट आहे.
(कोठारी आयोग १९६४-६६) देशामध्ये अनेक जाती, धर्म, पंथाचे
लोक राहतात. त्यांचे आचार विचार, भाषा, प्राणी प्रेमी, परंपरा,
व्यवसाय वेगवेगळे आहेत. पण त्यांच्या रक्ताचा रंग मात्र एकच आहे.
ही सर्व एकाच भारतभूमीची लेकरे आहेत. या प्रकारे राष्ट्रीय एकात्मता
वाढीस लावता येई. तसेच प्राकृतिक पैशिवट्याच्या वर्णनापेक्षा मानवी
जीवनावर भर द्यावा. अनादिकालापासून जगातील मानव निराशाशी
झगडतो आहे. रानटी अवस्थेतून आज तो चंद्रावर जाऊ पोहोचलेला आहे.
म्हणजे मानवाच्या विकासाचा जाळावा घेतल्यास जगामध्ये ती क्रम
सारखाच आहे. जगामध्ये मानवी जीवनप्रकार व व्यवहारांमध्ये फरक
दिसून येतो, तो तेथील नैसर्गिक परिस्थितीमुळे उदा. उष्णकटिबंधातील

लोक वेशाळ कातड्याचे काढे पौरधान करतात. असे वैयक्त दिवसते. ते तेथे अज्ञाना-वा वेगवेगळ्या हवामानामुळे तसेच जगातील कोणाताही देशा स्वयंपूर्ण नाही. तर एक देश दुस-या देशातील अनेक वस्तुवर अवलंबून असतो. हे पाहणुके व दळणावळण शिकावताना स्पष्ट करावे. यातुन आंतरराष्ट्रीय सामंजस्य विद्यार्थ्यांमध्ये वाढील तावता येईल.

(७) संशोधन वृत्ती हवी.-

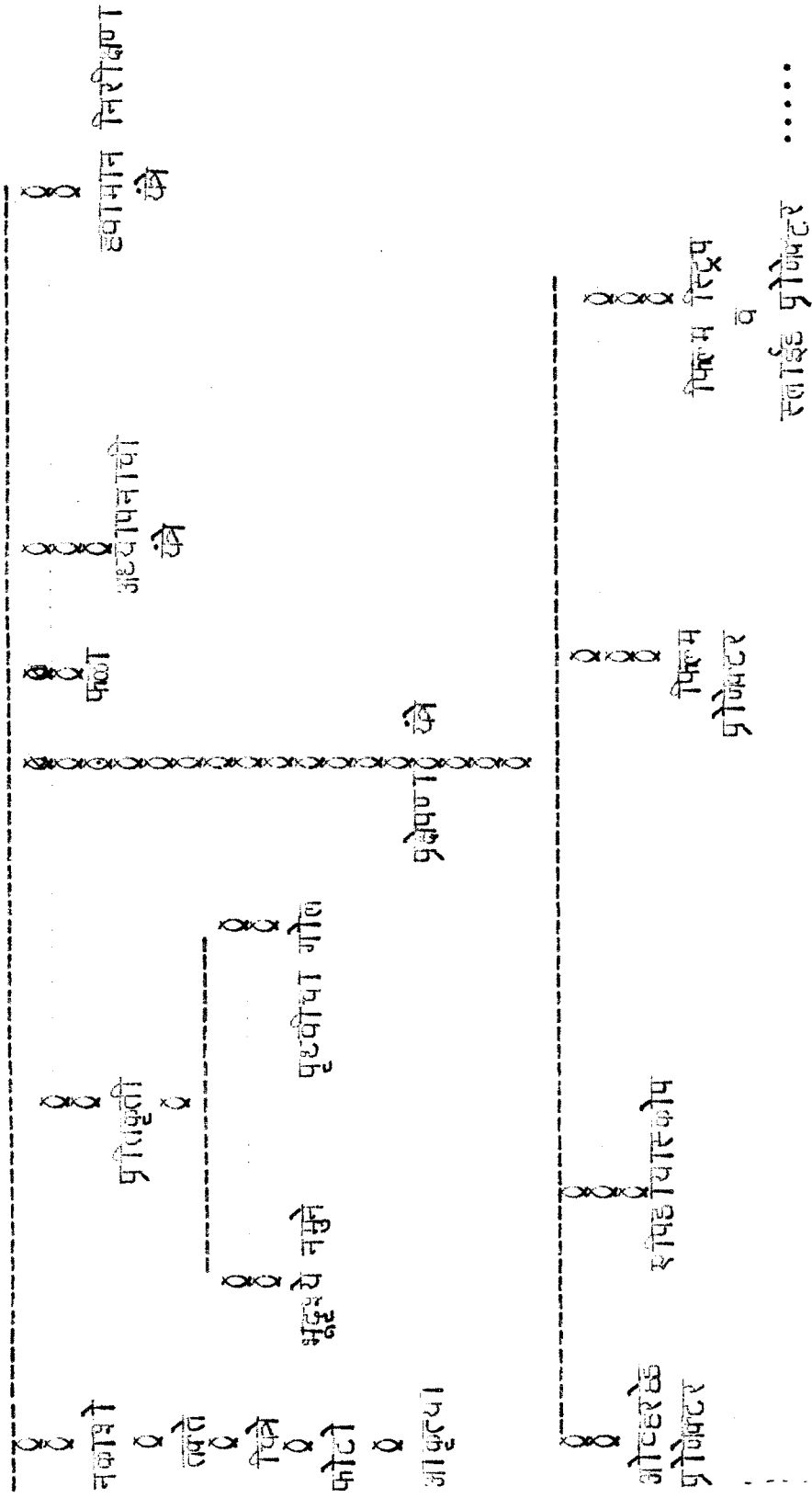
(८) Over head projector, Epidiascope Computer/T.V. & Radio यासाधनांचा व समुह संपर्क साधनांचा वापर करण्याची दुरुत असावी असे पाटते.

(९) भूगोल शिक्षकाचा दृष्टीकोन पैदातिक समन्वयवाही व विश्वव्यापपी असावा असे पाटते.

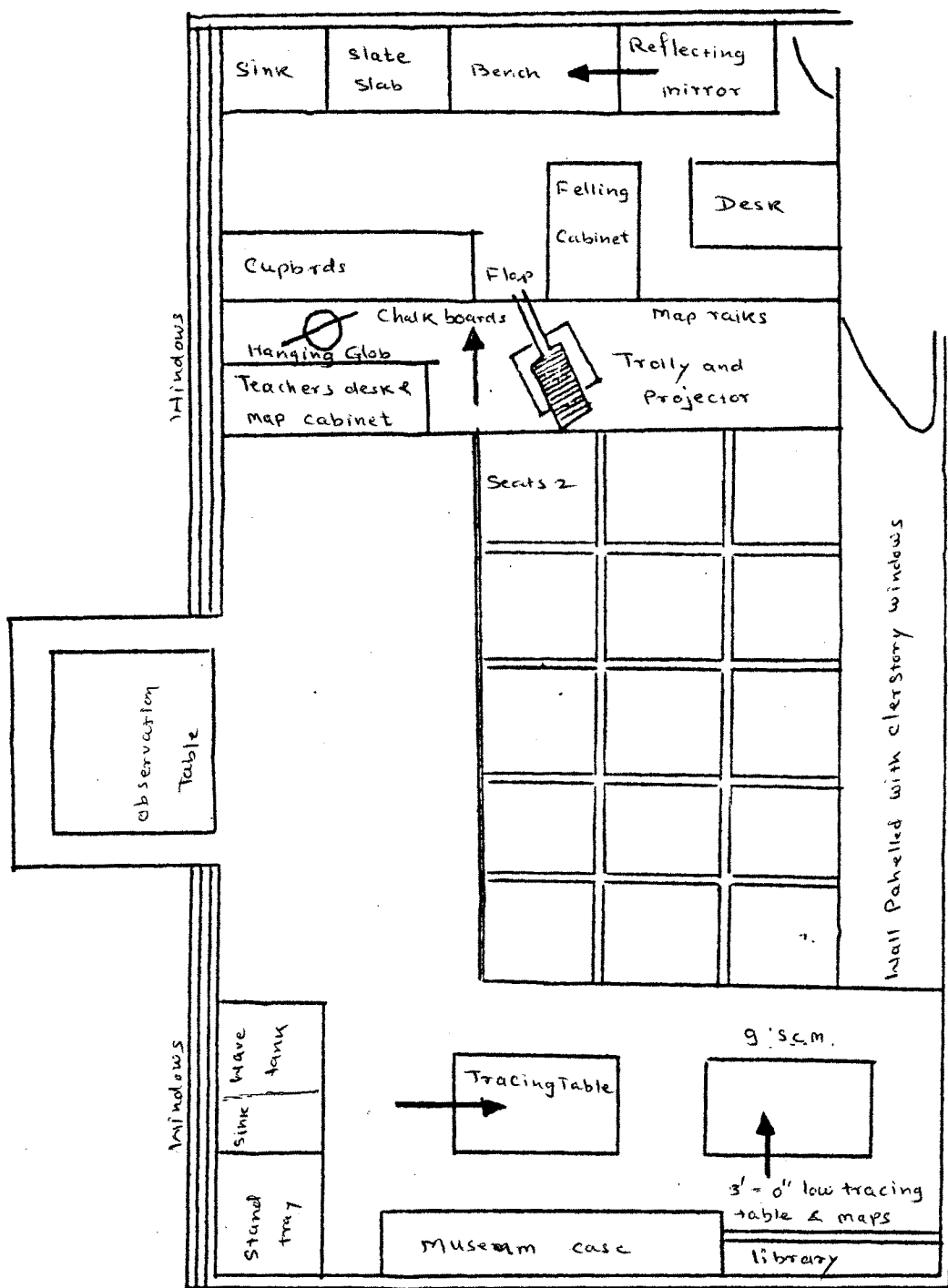
(१०) ~~XI~~-C.E.R.T. आणि S.C.E.R.T. यांनी आयोजित केलेली चर्चात्रे, कृतसमे परिसंपाद उद्बोधनर्क यांचा लाभ घेण्याची मनोवृत्ती हवी.

वरील सर्वगुण भूगोल शिक्षकाच्या अंगी असणे आवश्यक आहे. नसतील तर अध्यापकी मिळविताही येतील. असे गुण असणारे शिक्षक भूगोल अध्यापनाची उद्दृष्टे साध्य करू शकतील व अधुनिक काळातील भूगोलाचे अध्यापन करण्यात यशस्वी ठरतील यात शंका नाही. असे संशोधकास पाटते.

भूगोल अध्यापन व शैक्षणिक साधने या टेबलानुसार असावीत.

OUTLINE OF GEOGRAPHY ROOM

② Z

२.५ उपसंहार -

प्रकरण दोन मध्ये भूगोलाचा अभ्यासक्रम वसाअसावा भूगोल हा विषय किती विस्तृत प्रमाणात आहे, भूगोलाचे महत्त्व कोसे आहे, भूगोल हा विषय सर्व विषयांशी संबंधीत आहे, भूगोलाचे अध्यापन करताना शिक्षकांनी कोणाती काळजी घ्याती, पाठ्यपुस्तके कोणी आकर्षक असावित इत्यादी बाबींच्या सवीस्तर स्पष्टीकरण या प्रकरणात अभ्यासकाने करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संदर्भ

१) सौ.शौलजा सांगळे.

दृष्टीक्षेपात स्पेशल मेथड भूगोल
प्रकाशक : मो.के.जोगळेकर.

नुतन प्रकाशन

प्रथमावृत्ती १९८३, सदाशिव पेठ,
पुणे .

पृष्ठ क्रमांक - ९.

२) सौ.शौलजा सांगळे.

दृष्टीक्षेपात स्पेशल मेथड भूगोल
प्रकाशक : मो.के.जोगळेकर.

नुतन प्रकाशन

प्रथमावृत्ती १९८३, सदाशिव पेठ,
पुणे.

पृष्ठ क्रमांक - ११३ ४७

३) द.बा.पोंडे

भूगोलाचे अध्यापन

प्रकाशक : गो.के.जोगळेकर

नुतन प्रकाशन

२१८१, सदाशिव पेठ, पुणे

प्रथमावृत्ती ११ नोव्हेंबर १९७८

पृष्ठ क्रमांक - ११३

४) द.बा.पोंडे

भूगोलाचे अध्यापन

प्रकाशक : गो.के.जोगळेकर

नुतन प्रकाशन

२१८१, सदाशिव पेठ, पुणे

प्रथमावृत्ती ११ नोव्हेंबर १९७८

पृष्ठ क्रमांक - ११४

संदर्भ

५) द.बा.पौडि

भूगोलाचे अध्यापन
प्रकाशक : गो.के.जोगळेकर,
नुतन प्रकाशन
२१६१, सदाशिव पेठ, पुणे.
प्रथमावृत्ती ११ नोव्हेंबर १९७८
पृष्ठ क्रमांक ११४

६) भा.गो.बापट

भूगोल अध्ययन आणि अध्यापन
प्रकाशक : सदाशिव कृष्णा पाध्ये
व्हीनस प्रकाशन
तपश्चर्या ३८१-क, शानिकार पेठ, पुणे-३०
आवृत्ती दुसरी १९८१
पृष्ठ क्रमांक - ६४

७) चंद्रकुमार डोगे

अध्यापन शास्त्र
प्रकाशक : दे.श्री जोशी व म.द.लोखंडे
चिरंजीव ग्रंथ प्रकाशन,
सदाशिव पेठ, टिक रस्ता, पुणे-२
पृष्ठ क्रमांक - १५ (विभाग भूगोल)

८) द.बा.भा.गो.बापट

भूगोल अध्ययन आणि अध्यापन
प्रकाशक : सदाशिव कृष्णा पाध्ये
व्हीनस प्रकाशन
तपश्चर्या ३८१-क, शानिकार पेठ, पुणे-३०
आवृत्ती दुसरी १९८१.
पृष्ठ क्रमांक ६७

संदर्भ

९) द.बा.पौक्षि

भूगोलाचे अध्यापन

प्रकाशक : गो.के.जोगळेकर

नुतन प्रकाशन

२१८१, सदाशिव पेठ, पुणे.

प्रथमावृत्ती ११ नोव्हेंबर १९७८

पृष्ठ क्रमांक ११६

१०) द.बा.पौक्षि

भूगोलाचे अध्यापन प्र

प्रकाशक : गो.के.जोगळेकर

नुतन प्रकाशन

२१८१, सदाशिव पेठ, पुणे.

प्रथमावृत्ती ११ नोव्हेंबर १९७८

पृष्ठ क्रमांक - ११२

११) सौ.शौलजा सांगळे

दृष्टीक्षेपात स्पेशल मेथड भूगोल

प्रकाशक : मो.के.जोगळेकर.

नुतन प्रकाशन

प्रथमावृत्ती १९८३, २१८१, सदाशिव

पेठ, पुणे.

पृष्ठ क्रमांक ६

१२) सौ.शौलजा सांगळे

दृष्टीक्षेपात स्पेशल मेथड भूगोल

प्रकाशक : मो.के.जोगळेकर.

नुतन प्रकाशन

प्रथमावृत्ती १९८३, २१८१, सदाशिव

पेठ, पुणे.

पृष्ठ क्रमांक - ६

संदर्भ

१३) द.बा.पौंक्षे

भूगोलाचे अध्यापन

प्रकाशक : गो.के.जोगळेकर

नूतन प्रकाशन

प्रथमावृत्ती ११ नोव्हेंबर १९७८

पृष्ठ क्रमांक - ७८